

Tarminio suvokimo kiekybinė patikra Kauno marių apylinkėse

Žydrūnas Šidlauskas

Geolingvistikos centras, Lietuvių kalbos institutas
El. paštas: zydrunas.sidlauskas@lki.lt
ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-5763-6921>

Santrauka. Šiame straipsnyje nagrinėjami du tarminių duomenų poliai – subjektyvusis (*emic*) ir objektyvusis (*etic*). Analizuojama 50 val. įrašytų pokalbių su 52 gyventojais, kurie XX a. 6-ajame dešimtmetyje, statant Kauno hidroelektrinę, buvo iškeldinti iš Nėmuno slėnio (šį užliejus, suformuotos Kauno marios).

Straipsnyje kiekybiškai atskleidžiama pateikėjų, paprastųjų kalbos bendruomenės narių, tarminio suvokimo (*emic*) ir objektyviųjų (*etic*) duomenų (ne)sutaptis. Šis tikslas įgyvendintas trimis žingsniais: 1) remiantis Kauno marių užtvindytų gyvenviečių rekonstruoto vietinio tarminio varianto ypatybėmis, buvo nustatyti pateikėjų tarmiškumo rodikliai; 2) sisteminus tarminės percepcijos atsakymus, sukurtas kiekybinis tarminio suvokimo modelis; 3) nustačius *emic* ir *etic* duomenų koreliaciją, atlikta tarminio suvokimo ir tikrosios vartosenos patikra vertikaliajame ir horizontaliajame kontinuume.

Iš surinktų duomenų išsiaiškinta, kad apklaustų gyventojų kalbai būdingi vakarų aukštaičių kauniškių pietrytinio varianto – priedzūkio – bruožai, tačiau tik dalis gyventojų save laiko tarmės atstovais. Skiriasi ir kiekybiškai išmatuotas jų tarmiškumo lygis (ypač dėl protarpinės vartosenos).

Šiuos tarmiškumo rodiklius sugretinus su kategorizuotais tarminio suvokimo duomenimis, išsiaiškinta (paradoksali) realioji situacija: tarp tarminio suvokimo ir realiosios vartosenos esama nesutapimo. Jis kylantis dėl įvairių priežasčių, iš kurių išskirtinas išsilavinimas: aukštąjį išsilavinimą įgiję pateikėjai lengviau (pri)pažįsta tarmę (bet jų kalbėjimas nėra tarmiškesnis).

Raktažodžiai: *emic*, *etic*, tarminis suvokimas, Kauno marios, vakarų aukštaičių kauniškių patarmė

Quantitative Examination of Dialectal Perception in the Vicinity of the Kaunas Lagoon

Abstract. The article analyses two poles of dialectal data: the subjective one (*emic*) and the objective one (*etic*). 50 hours of recorded interviews with 52 inhabitants who were evicted from the Nėmunas valley in the 1950s when the Kaūnas Hydroelectric Power Plant was being built (the Kaūnas Lagoon was formed by flooding the Nėmunas Valley) are analysed.

The article quantitatively reveals the overlap (or no overlap) of data regarding informants, ordinary members of the language community, dialectal perception (*emic*) and objective (*etic*) data. This goal was achieved in three steps: 1) based on the features of the reconstructed local dialectal variant of the flooded settlements of the Kaūnas Lagoon, indicators of the dialecticism of the informants were determined; 2) having structured the dialectal perception responses, a quantitative model of dialect awareness was created; 3) having established the correlation between the *emic* and *etic* data, an examination of the dialectal perception and the actual usage was carried out on a vertical and horizontal continuum.

Received: 2024-12-18. Accepted: 2025-01-10

Copyright © 2024 Žydrūnas Šidlauskas. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The collected data shows that the language of the interviewed inhabitants is characterised by the features of the dialectal variant of the southeastern part of Western Aukštaitian of Kaūnas (Priedzūkis); however, only a part of the population considers themselves to be representatives of a dialect. The quantitatively measured level of dialecticism also varies (especially due to intermittent usage).

When these indicators of dialecticism were compared with the categorised dialectal perception data, a (paradoxical) reality was determined: there is a mismatch between dialectal perception and actual usage. The mismatch results due to a variety of reasons, one of which is education: informants that have obtained higher education have a better knowledge of the dialect and/or admit it more readily (however, their language is not more dialectal).

Keywords: emic, etic, dialectal perception, Kaunas Lagoon, Western Aukštaitian subdialect of Kaunas

1. Įvadas

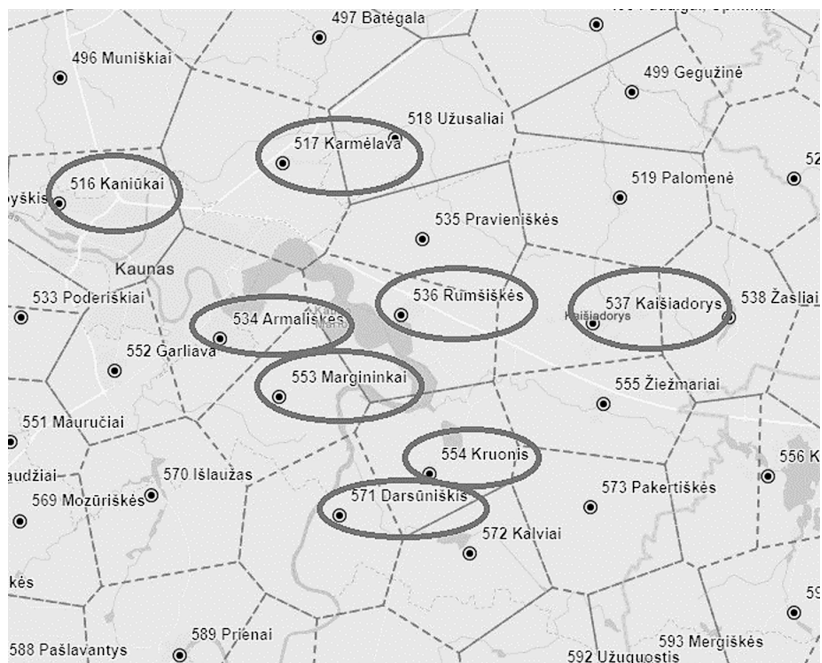
Atliekant tarminius tyrimus, išryškėja du duomenų poliai – subjektyvusis ir objektyvusis, – kurie yra galimi nagrinėti remiantis amerikiečių tyrėjo Kennetho Pike'o 1993 m. suformuota *emic* (subjektyviojo pateikėjų suvokimo) ir *etic* (objektyviai išnagrinėtos vartosenos) teorija (Headland 1990, 15; Markee 2012, 1–3). Ji pritaikyta ir ne viename lietuvių tyrėjų darbe, aprašant *paprastojo (eilinio) kalbos bendruomenės nario*, arba *naivojo vartotojo*, kalbinę percepciją (kompetenciją) (Aliūkaitė 2008; 2013; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016, 17–33; Aliūkaitė, Mikulėnienė et al. 2020; Kardelis 2023).

Paprastieji kalbos bendruomenės nariai gali nevienodai suvokti, kaip jų vietovėje kalbama (kalbėta), ar patys šneka tarmiškai, kokių aplinkinių vietovių gyventojai šneka ta pačia tarme, ir t. t. (plg. tyrimus Nyderlanduose, Japonijoje: Preston 2011, 122–128). Šią skirtį gali lemti ir tarmės panašumas į bendrinę kalbą (t. y. esama fonetinių ir (ar) morfologinių ypatybių, kurios, manytina, neturint filologinio išsilavinimo, sunkiau identifikuojamos) (Triaušytė 2020, 1).

Situacija, kai vietiniai gyventojai tarmę suvokia labai skirtingai (vieni ją pažįsta ir pripažįsta, kiti nurodo apskritai nesant), užfiksuota ir Kaūno mairių apylinkėse. Čia 2020 m. buvo surasti ir apklausti po įvairias Pakaunės vietoves išsisklaidę vadinamieji *dugniečiai* – žmonės, kurie XX a. 6-ajame dešimtmetyje, statant Kaūno hidroelektrinę, iškeldinti iš užliesimo Nėmuno slėnio – jį užtvindžius, suformuotos 63,5 kv. km ploto Kaūno mairios¹. Daugelis dugniečių pernelyg nenutolo nuo gimtųjų vietų ir iki šiol gyvena Kaūno mairių apylinkėse, iš viso 11-oje vietovių: Kaūno m., Grabūčiškėse, Ruņšiškėse, Kaišiadorysė, Krúonyje, Pakúonyje, Bačkininkėliuose, Arlāviškėse, Šlienāvoje, Vaišvydāvoje, Panevėžyje)². Jų LKA punktus žr. pav. (išskyrus

¹ Dugniečiai – prigijęs iš Nėmuno slėnio iškeldintų gyventojų įvardijimas (Kauno mairių regioninio parko Lankytojų centro vyr. specialistės Ramunės Mikitiejevos informacija (interviu su autoriumi 2020-09-14, įrašas saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve). Plačiau apie dugniečių ir jų iškeldinimo naratyvą žr. Mikulėnienė, Bakšienė et al. 2023, 164–187.

² Iki iškeldinimo gyvenamąją teritoriją skyrė Nėmuno upė, dabar – Kaūno mairios, tad esama galimybės išanalizuoti tarminių suvokimo (*emic*) duomenis ir socialinių kintamųjų (vertikaliajame), ir teritoriniame (horizontaliajame) kontinuume. Apie tai, kad XXI a. fiksuojami tarminiai dariniai yra susidarę kalbiniame kontinuume, plačiau

Pav. Pateikėjų gyvenamieji LKA punktai

tolimiausią – Pānevėžio (LKA 233), kuriame gyvena viena pateikėja)³.

Kaip matyti iš paveikslo, nemažą teritoriją, ne vien pamari, aprėpia Karmėlavos (LKA 517) punktas, tačiau pabrėžtina, kad šiam punktui priklauso ir šalia marių esanti Palemōno (Kaūno m.) gyvenvietė, kur buvo apklausti 4 pateikėjai. Labiau nuo marių nutolusiame Kaniūkų (LKA 516) punkte gyvena 2 pateikėjai: vienas Kaūno centrinėje dalyje, vienas – šiaurinėje. Kaišiadorų (LKA 537) punkte gyvena tik vienas pateikėjas. Taigi beveik visų dugniečių gyvenamoji vieta – Kaūno mārionms labai artimos vietovės. Nors realiuoju laiku jau daug senųjų gyventojų mirę, straipsnio autoriaus buvo surasti ir apklausti dar gyvi 52 dugniečiai (jų sąrašą žr. priede): pokalbiai vyko gyvai (ekspedicijų principu), laikantis pusiau struktūruoto interviu metodo, ir buvo įrašyti. Iš surinktų tarminių duomenų rekonstruotas užlieto Nēmumo slėnio vietinis tarminis variantas ir atskleista dabartinė vartosenā (plačiau žr. Šidlauskas 2024).

žr. Aliūkaitė 2013; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014, 39. Šie tarminiai dariniai reikalauja ir naujų (dviašių) tyrimų (plačiau žr. Willemyns, Bister 1989, 541; Berruto 2010, 235–236; Dambrauskienė 2021, 6; Šidlauskas 2023, 212; 2024, 14).

³ LKA punktas – tai gyvenvietė ir artimiausios aplinkinės vietovės. Šiuo teritoriniu skaidymu tarmių tyrėjai vadovaujasi nuo XX a.: punktų tinklas pradėtas kurti Antrojo pasaulinio karo metais, o 6-ojo dešimtmečio pradžioje „atlikta tirtinų gyvenamųjų punktų atranka ir numeracija“ (Mikulėnienė, Čepaitienė 2021, 85–88 ir ten nurod. lit.).

Išgryninus stipriausias pateikėjų vartojamas (taigi ir tiriamajam plotui būdingiausias) tarmines ypatybes (žr. 2 skyrių), išryškėjo tarminės ir netarminės kalbos sąveika: greta tarminių ypatybių girdimi ir netarminiai atitikmenys – vartoseną dažnai protarpinė (ten pat 54, 76–85). Ji nevienodai deklaruojama ir pačių vietinių gyventojų: dugniečiai, paprastieji kalbos bendruomenės nariai, skirtingai įvardija, kaip jų vietovėje kalbama (kalbėta), ar patys šneka tarmiškai⁴. Taigi straipsnio objektas – XX a. 6-ajame dešimtmetyje iš Nėmuno slėnio iškeldintų gyventojų ir kelių palikuonių, gimusių jau po iškeldinimo, kalba⁵.

Straipsnio tikslas – kiekybiškai atskleisti iš Nėmuno slėnio iškeldintų gyventojų tarminio suvokimo (*emic*) ir objektyviųjų (*etic*) duomenų (ne)sutaptį.

Tikslo siekiama išsiskeltais uždaviniais: 1) remiantis Kaūno marių užtvindytų gyvenviečių rekonstruoto vietinio tarminio varianto ypatybėmis, nustatyti pateikėjų tarmiškumo rodiklius; 2) susisteminius pateikėjų tarminės percepcijos atsakymus, sukurti kiekybinį tarminio suvokimo modelį; 3) nustačius *emic* ir *etic* duomenų koreliaciją, atlikti tarminio suvokimo ir tikrosios vartosenos patikrą vertikaliajame ir horizontaliajame kontinuume.

Tiriamoji medžiaga – 50 val. įrašytų pokalbių su 52 pateikėjais – 28 vyrais ir 24 moterimis, kurių amžius – nuo 51 iki 100 m.⁶

2. Tarminė vartoseną iš objektyviosios (*etic*) perspektyvos

Siekiant atlikti tarminio suvokimo (*emic*) patikrą, pirmiausia su vietine dugniečių šneka susipažinta iš objektyviosios (*etic*) perspektyvos. Nustatyta, kad paprastieji kalbos bendruomenės nariai atpažįstami iš vakarų aukštaičių kauniškių pietrytiniam variantui – priedzūkiui – būdingų kalbinių bruožų (Šidlauskas 2024, 16, 39–41 ir ten nurod. lit.)⁷. Remiantis jų sąranka, tyrimo pradžioje patikrinta dviejų skirtinguose marių krantuose gyvenančių šeimų kalba (Šidlauskas 2023, 211–235). Vėliau, išnagrinėjus visų 52 pateikėjų kalbinius duomenis, išgrynintas dugniečių vietinis tarminis variantas.

Pateikėjai gausiai atliepia: (1–2) balsį *e* (buv. nosinį **ę*) kaip *i* (**į*), pavyzdžiui: [2't'i:] 'tį' (*teñ*), [pɑg'i'v'ɛ'n'i:] 'pagyvėnį' (*pagyvėnė*) (Šidlauskas 2024, 53); balsį *e* kaip *a* žodžių pradžioje, pavyzdžiui: [2'ɛrna] 'aīna' (*eīna*), [ɒʊ²'rus] 'aurūs' (*eurūs*) (ten pat 56);

⁴ Deklaruojamas tarmiškumas – „kalbėtojo pozicija tarmiško kalbėjimo atžvilgiu“, arba atsakymas, ar kalbama tarmiškai (Kardelis 2023, 139).

⁵ Iš 52 pateikėjų, 47 yra iškeldinti (dugniečiai). Jų vaikų apklausta tik 5. Paminėtina, kad visi palikuoniai gyvena tose pačiose vietovėse, kaip ir tėvai. Ateityje šią medžiagą papildant (apklausiant daugiau palikuonių), būtų galimi tarminiai stebimojo laiko tyrimai.

⁶ Pateikėjai koduoti šia tvarka: gyvenamąsios vietovės pirmosios keturios raidės, lytis, gimimo metai (nežinant tikslų gimimo metų, nurodoma *x*). Pavyzdžiui: Rumš_V_1942 – Rumšiškėse gyvenantis vyras, gimęs 1942 m. Jeigu duomenys sutampa, prie vėliau kalbinto pateikėjo kodo pridedama raidė *a*.

⁷ Plačiau apie pietrytinę vakarų aukštaičių kauniškių ploto dalį, priedzūkį, žr. Salys 1933, 28–31; 1992, 109–113; Morkūnas 1994, 84–92; Bacevičiūtė, Mikulėnienė, Saliėnė 2005, 114–115.

- (3) ilgina tvirtapradžių dvigarsių pirmuosius dėmenis *i*, *u*, pavyzdžiui: [1¹p¹i¹rmas] ‘pýrmas’ (*pîrmas*), [1¹d¹i¹rbo¹] ‘dýrbo’ (*dîrbo*) (ten pat 59);
- (4–5) taria kietuosius priebalsius *l* ir *r*, pavyzdžiui: [pa¹l¹a¹ido¹] ‘paláido’ (*paléido*), [ka¹ruóm¹in¹e¹] ‘karúominè’ (*kariúomenè*) (ten pat 64);
- (6) dažnai vartoja daiktavardžius su mažybinėmis priesagomis, pavyzdžiui: *lazdžikė*, *pašiūrikė* (ten pat 68);
- (7) vartoja prievoksmius (jungtukus, dalelytes) *kàp* ir *tèp*, pavyzdžiui: *kàp buvo linksma*, *kàp mes augom* (ten pat 70–71);
- (8) įvardžius *mùmi* ir *jùmi*, pavyzdžiui: *mùmi tai nebuvo gerai* (ten pat 69–70);
- (9) prielinksniį ir priešdėlį *in(-)*, pavyzdžiui: *in turgų* (ten pat 71–73)⁸.
- Realiosios vartosenos pavyzdį žr. 1 lentelėje – čia pateikiamas vyriausio pateikėjo, Šlie_V_1920, kalbos fragmentas⁹.

1 lentelė. Pateikėjo kalbos fragmentas

Sutranskribuotas fragmentas	Fragmentas bendrinės kalbos rašmenimis
pa ² skur 'ka'ras 'buvo tɛ(ɪ)ɪf ² e ² ɹɛʊ 'pa.ɹm ¹ e ¹ i ¹ 'ka in ¹ ka ¹ ruóm ¹ in ¹ æ tɛɪ ¹ 't ¹ æ ¹ ko ¹ ka ¹ ruóm ¹ in ¹ e ¹ ɪ ¹ 'bu:t p ¹ ɛr 'k ¹ æ ¹ túr ¹ æ ¹ z ¹ d ¹ æ ¹ ɟ ¹ ims k ¹ e ² 't ¹ v ¹ ir ¹ tɛis 'm ¹ æ ¹ tɛis 'pa.ɹm ¹ ɪ p ¹ ɛɲk ² 'tɛr ¹ s pa ¹ 's ¹ ibɛig ¹ ɛ ¹ 'ka'ras p ¹ ɛɲk ² 'tɛr ¹ s pa ¹ 's ¹ ibɛig ¹ ɛ ¹ da ¹ pa ² 'skur 'n ¹ ɛl ¹ tɛt ¹ e ¹ 'm ¹ æ ¹ tɛɪ tɛɪ n ¹ ɛpa ¹ l ¹ a ¹ ido ¹ 'l ¹ da: kap ¹ 't ¹ ɔ ¹ æ k ¹ ɛ ² 't ¹ v ¹ ir ¹ tɛis o ¹ pa ² 'skur pa ¹ l ¹ a ¹ ido ¹ ɪf ¹ ka ¹ ruóm ¹ in ¹ e ¹ s a ¹ 'ɟuontɛis ¹ tɛis	Paskui karas buvo, tai išėjau... paimė į ka... in karuominę. Tai teko karuominėj būt per... Keturiasdešimc ketvirtais metais paimi, penktais pasibaigė karas. Penktais pasibaigė, da paskui nelietė metai, tai nepalaido da. Kap čia... Ketvirtais... o paskui palaido iš karuominės aštuontais.

Išsiaiškinus, koks yra gyventojų vietinis kalbos variantas, buvo apskaičiuoti tarminiai rodikliai: kiekvieno atskiro pateikėjo kalboje realizuotų tarminės ypatybės atvejų skaičių padalijus iš potencialių (pateikėjo kalboje realizuotų ir nerealizuotų) tarminės ypatybės atvejų skaičiaus ($x = xa : xb$), gautas vienods ypatybės koeficientas; apskaičiuota šių koeficientų mediana – nustatytas visų pateikėjų galutinis tarminės ypatybės realizacijos rodiklis (apie medianą, kaip patikimą požymio reikšmę (palyginti su vidurkiu), plačiau žr. Lapinskas 2010, 2–1–2–5)¹⁰; įvertintas pateikėjų tarminis stiprumas: pateikėjo kalboje užfiksavus visas minėtas ypatybes ir neaptikus bendrinės kalbos atitikmenų, didžiausia rodiklių suma – 9 (rodiklius žr. priede).

⁸ Plačiau apie 9 būdingiausių ypatybių sąranką žr. Šidlauskas 2024, 18, 95, 51–75.

⁹ Pateikėjas neįvardijo, ar šneka tarmiškai (pateikėjų tarminio suvokimo kategorijas žr. 2 lentelėje 2.2 poskyryje).

¹⁰ Laikomasi savitos teksto puslapių numeracijos.

Apskaičiuota, kad gyventojų kalboje stipriausios šios tarminės ypatybės: tvirtapradžių dvigarsių pirmųjų dėmenų *i*, *u* ilginimas (rodiklis maksimalus – 1), įvardžiai *mùmi* ir *jùmi* (0,73), daiktavardžiai su mažybinėmis priesagomis (0,60), žodžio pradžios balsio *e* atliepimas kaip *a* (0,50) (Šidlauskas 2024, 78–85).

Šiuos (*etic*) duomenis sugretinus su tarminio suvokimo (*emic*) duomenimis, suformuojamas tarminio suvokimo, arba tarminio elgesio, modelis (apie tarminio elgesio modelio taikymą plačiau žr. Kardelis 2023). Nustatyta koreliacija: ar identifikuojantys tarmę pateikėjai iš tiesų yra stipresni jos atstovai (ir priešingai); žr. 3 skyrių.

3. Tarminio suvokimo (*emic*) patikra

3.1. Tarminio suvokimo kategorijos

Iš pateikėjų kalbos sugrupavus tarminio suvokimo (*emic*) atsakymus, sukurtas tarminio suvokimo modelis – išryškėjo keturios pagrindinės kategorijos: 1) nežino / neatsakė; 2) „kalbu netarmiškai“; 3) „kalbu tarmiškai“; 4) „tarmė yra, bet...“ (žr. 2 lentelę)¹¹.

2 lentelė. Tarminio suvokimo kategorijos

Tarminio suvokimo kategorija	Pateikėjų skaičius	Lytis		Išsilavinimas	
		Vyr.	Mot.	Aukštasis	Kitoks (žemesnis)
1. Nežino / neatsakė	31	16	15	5–6	25–26
2. „Kalbu netarmiškai“	10	7	3	2	8
3. „Kalbu tarmiškai“	9	4	5	5	4
4. „Tarmė yra, bet...“	2	0	2	2	0

Pabrėžtina, kad šioje lentelėje pateiktos kategorijos suponuoja keliskart daugiau variantų. Pavyzdžiui, *emic* požiūriu „kalbu tarmiškai“ gali 1) sutapti su *etic* duomenimis, 2) sutapti iš dalies arba 3) nesutapti.

Gausiausia yra nežinančiųjų ir neatsakiusiųjų kategorija – 31 pateikėjas iš 52 (žr. 2 lentelę ir priedą). Tarmė gali būti neidentifikuojama, neatpažįstama, pavyzdžiui: *Aš į tokius dalykus nekreipiau visai dėmesio* (Rumš_V_1936).

Būta atvejų, kai pateikėjai nežinojo, ką atsakyti, t. y. atsakymo negalima vertinti „taip“ arba „ne“ kriterijumi. Todėl šiai kategorijai priskirti atsakymai suponuoja tarmių, kaip reiškinių, sudėtingumą ir (arba) rodo silpną tarminį identitetą: tarmė, kaip esanti ar nesanti, paprastųjų kalbos bendruomenės narių gali būti sunkiai identifikuojama¹².

Kalbos analizės (*etic*) duomenimis, į šią kategoriją įtraukti ir tarmiškiausiai šnekančios gyventojai (aukščiausi rodikliai – 8,16, 7,39, 7), ir netarmiškiausiai iš visų (keturių pateikėjų (dviejų vyrų ir dviejų moterų) tarmiškumo rodikliai siekia po 1, o vienės pateikėjos – vos 0,89 (žr. priedą)).

¹¹ Kaip nurodyta Įvade (žr. pav.), pateikėjai yra skirtingo amžiaus ir iš įvairių vietų (iš kairiojo ir dešiniojo Kauno mairių (Nėmuno) kranto), tad išvengiama atsitiktinių atvejų, neprireikiant didelės pateikėjų grupės.

¹² Taip gali būti dėl protarpinės vartosenos ar kai kurių tarmių ypatybių blankumo (taigi ir dėl vietinio varianto panašumo į bendrinę kalbą – manytina, kad tiriamojo ploto gyventojams, neturintiems filologinio išsilavinimo, jas yra sunkiau išgirsti ir perprasti (kaip matyti iš 2 lentelės, didžioji dalis nežinančiųjų ar neatsakiusiųjų apskritai yra žemesnio išsilavinimo)).

Didžiosios dalies šių nežinančiųjų (ar neatsakiusiųjų) išsilavinimas netiksliai nurodytas, todėl jo negalima sieti su tarmiškumo lygiu. Nesama ir tiesioginės sąsajos tarp menko tarmiškumo ir gimimo metų: žemiausi rodikliai būdingi įvairaus amžiaus gyventojams – amžiaus skirtumas 35 metai (g. 1934, 1938, 1940, 1967 ir 1969 m.). Netgi pabrėžtina, kad žemiausias tarmiškumo rodiklis – pateikėjos, gimusios 1938 m. (taigi vienos iš vyresniųjų).

Vis dėlto įtakos turi teritorinis aspektas: visi pateikėjai, kurių tarmiškumo lygis žemiausias, gyvena kairiajame marių krante, nėra nė vieno Rušiškių gyventojas (žr. priedą).

Pateikėjai, deklaruojantys, kad „kalba netarmiškai“ (žr. 2 lentelę ir priedą), nurodė šneką „normaliai“ ir (arba) atsakė, kad gyvenamojoje vietovėje tarmės nėra. Pavyzdžiui: *Ne, neturėjom jokios tarmės. Normaliai kalbėdavom, kaip ir dabar kalbam. Natūraliai viskas. Tokių nebuvo kažkokių tai* (Rumš_M_1926); *Pas mum nebuvo* (tarmės – aut. past.) (Grab_V_1942); *Ne. Man taip nepatogu pasakyt, bet visgi ten buvom inteligentų šeima* (Kaun_M_1936). Vis dėlto kai kuriuose atsakymuose esama ir tarminių ypatybių, rodančių *emic* ir *etic* duomenų kontrastą, pavyzdžiui, *pas mùm(i)* (žr. 2 skyriuje nurodytą 8 ypatybę).

Atkreiptinas dėmesys, kad tik 2 pateikėjai (iš neidentifikuojančių tarmės) yra įgiję aukštąjį išsilavinimą (žr. priedą). O štai kalbos analizės rezultatai nerodo sąsajos tarp šios kategorijos pateikėjų tarmiškumo rodiklių ir išsilavinimo: pavyzdžiui, pateikėjas Rumš_V_1935 (rodiklis – 5,23) baigęs 11 klasių, Rumš_V_1940 (rodiklis – 3,66) turi aukštąjį išsilavinimą, o Grab_V_1942 (rodiklis – 3,59) yra baigęs profesinę mokyklą (žr. priedą).

Nemaža dalis nepriskiriančių savęs tarmės vartotojams gyvena Rušiškių miestelyje (LKA 536). Kita vertus, ir tarp laikinųjų save tarmės atstovais yra nemažai rušiškiškių, todėl tarminis suvokimas tiesiogiai nepriklauso nuo gyvenamosios vietovės.

Kaip matyti iš 2 lentelės ir priedo, save tarmės atstovais laiko 9 pateikėjai, pavyzdžiui: *Dedam tarmiškai; pasakom iš inercijos taisyklyngai¹³, o paskui pasitaisom* (Paku_M_x); *Mes lygtai biškį kapsai buvom truputį, nes kap, tep tai mūsų buvo... Niekada nesakydavom kaip, taip, bet kap, tep* (Rumš_V_1942a). Šiuose pasakymuose iš tiesų randama vietiniam tarminiam variantui priskiriamų ypatybių – ilginamas tvirtapradžio dvigarsio pirmasis dėmuo (žr. 3 ypatybę 2 skyriuje) ir vartojama *kàp, tèp* (žr. 7 ypatybę 2 skyriuje).

Pateikėjos, priklausančios kategorijai „Tarmė yra, bet...“; savęs neįvardija tarmės atstovėmis, bet teigia gyvenamojoje vietovėje ją esant; be to, šių gyventojų atsakymai yra argumentuoti (žr. 3.2 poskyryje).

3.2. *Emic ir etic duomenų (ne)sutapimas*

Pateikėjų, deklaruojančių, jog kalba tarmiškai, didžiausi tarminiai rodikliai – 3,07, 3,17 ir 3,49. Taigi tarminių ypatybių esama, bet pokalbio metu vyrauja protarpinė vartosena – greta tarminės kalbos vartojama ir netarminė.

¹³ Kalba netaisyta.

Kaip minėta 3.1 poskyryje, 2 gyventojos tarmę suvokia, bet savęs tiesiogiai neįvardijo tarmės atstovėmis – teigtina, kad tikslingai, nes abiejų tarminiai rodikliai palyginti žemi: 1,07 (Rumš_M_1945) ir 1,30 (Rumš_M_xa) (žr. priedą). Šios gyventojos, nebūdamos stipriausiomis vietinio varianto atstovėmis, gerai suvokia tarminius reiškinius. Pavyzdžiui, identifikuoja priedzūkį: *Ėjo ten už Žaslių priedzūkis; arčiau Kaišiadorių jau šūla* (šūla – aut. past.) *nesakydavo. Ir jau dabar nepasakysi, kas kokiōs tarmės* (Rumš_M_xa)¹⁴. Abiejų išsilavinimas yra aukštasis, taip pat abi dirbo švietimo srityje.

Iš (pri)pažįstančių tarmę, dauguma pateikėjų gyvena dešiniajame marių krante – Rumšiškėse (LKA 536).

Palyginus nurodančių, kad kalba tarmiškai ir netarmiškai, duomenis, atskleidžiama, kad *emic* ir *etic* rezultatų skirtis – didelė (žr. priedą). Savęs tarmės atstovais nelaikančių pateikėjų rodikliai – didesni už „kalbančių“ tarmiškai („kalbu netarmiškai“: 5,23, 3,66, 3,59, „kalbu tarmiškai“: 3,49, 3,17, 3,07).

5 iš 9 tarmę (pri)pažįstančių pateikėjų yra įgiję aukštąjį išsilavinimą, 1 – aukštesnįjį, vadinasi, tikėtinas aukštesnio išsilavinimo ir geresnio tarminio suvokimo ryšys (žr. priedą). Taip pat „kalbančių tarmiškai“ kategorijoje, priešingai nei „nekalbančių“, matyti aukščiausių tarmiškumo rodiklių ir aukštojo išsilavinimo koreliacija.

Tarmiškiausiai kalba apie tarmę nežinantys / neatsakę gyventojai (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. **Didžiausi tarminiai rodikliai**

Eil. Nr.	Pateikėjai	Tarmiškumo rodikliai	Išsilavinimas
1.	Šlie_V_1920	8,16	Nežinoma
2.	Kruo_V_1929	7,39	Aukštesnysis
3.	Rumš_M_1930	7	Nežinoma, bet ne aukštasis (tikriausiai kelios klasės)
4.	Rumš_V_1930	6,36	4 skyriai
5.	Rumš_V_1936a	5,58	5 klasės

3 lentelėje atskleidžiama ir kita tendencija – didžiausi tarminiai rodikliai tiesiogiai susiję su gyventojų amžiumi, pavyzdžiui, 1920 m. gimusio pateikėjo rodiklis – 8,16, gimusio 1929 m. – 7,39¹⁵. Vadinasi, *etic* duomenys, kitaip nei *emic*, labiau koreliuoja su pateikėjų amžiumi.

Tarmiškiausiai kalbančių vietinio varianto atstovų išsilavinimas įvairus, bet nėra nė vieno, įgijusio aukštąjį išsilavinimą (žr. 3 lentelę).

Iš 3 lentelės išryškėja ir tarmiškumo tendencija teritoriniu lygmeniu: stipriausias tarmės atstovas Šlie_V_1920 gyvena Šlienavoje (LKA 553, Mārgininkai)¹⁶, kairiajame

¹⁴ Plačiau apie priedzūkį žr. 2 skyriuje ir ten nurod. lit.

¹⁵ Pateikėjo Šlie_V_1920 kalbos fragmentą žr. 1 lentelę 2 skyriuje.

¹⁶ Šlienavą patenka į du LKA punktus: didesnė dalis priklauso LKA 534 (Armāliškių) punktui, mažesnė – LKA 533 (Mārgininkams).

marių krante, bet visi kiti itin stiprūs vietinio tarminio varianto atstovai – dešiniajame marių krante, beveik visi Ruņišiškių miestelyje (LKA 536).

Išvados

Šiuo perceptiviuoju tarminiu tyrimu papildoma Kaūno mărių užtvindytų gyvenviečių vietinio kalbinio varianto analizė. Suformavus pamatą – vietinį variantą iš 9 tarminių ypatybių – ir susisteminius kiekvieno pateikėjo tarminius rodiklius, išnagrinėta šių duomenų (*etic*) ir subjektyvaus tarminio suvokimo (*emic*) koreliacija. Ji apibendrinama išvadomis:

1. Susisteminius pateikėjų tarminio suvokimo atsakymus, išryškėjo jų skirtumai: nurodytina, kad daugiau kaip pusė (31 iš 52) nežino / neatsakė, ar kalba tarmiškai; teigiančių, kad kalba netarmiškai ir tarmiškai, pasiskirstymas apylygis – 10 ir 9; dar 2 pateikėjos argumentuotai teigia tarmę esant, bet savęs tarmės atstovėmis neįvardija.

2. Tarminio suvokimo duomenis sugretinus su apskaičiuotais pateikėjų tarminiais rodikliais, nustatyta: nors gyventojų, laikančių save tarmės atstovais, kalboje girdima tarminių ypatybių, aukštesni tarminiai rodikliai – pateikėjų, kurie teigia nekalbą tarmiškai. Tai rodo didelį *emic* ir *etic* duomenų kontrastą ir paprastojo kalbos bendruomenės nario bei tyrėjo tarminės kompetencijos skirtumą: objektyviai egzistuojančio ir konkrečiomis kalbos ypatybėmis pagrįsto vietinio tarminio varianto (pri)pažinimas gali būti itin nevienodas.

3. Aukščiausi tarminiai rodikliai (8,16, 7,39, 7, 6,36, 5,58) – pateikėjų, kurie nepakomentavo apie tarmę arba nežino, ar kalba tarmiškai. Vadinasi, natūralus tarminis kalbėjimas nėra priklausomas nuo to, ar tarmė identifikuojama.

Kartu ši tendencija sietina ir su užfiksuota protarpine vartoseną: kadangi tarminės ypatybės vartojamos greta netarminių, jas gali būti sunkiau identifikuoti; kai kurios ypatybės, neturint filologinio išsilavinimo, nėra lengvai girdimos.

4. Gyventojai, įgiję aukštąjį išsilavinimą, lengviau (pri)pažįsta tarmę. Geresnis tarminis suvokimas koreliuoja ir su darbu švietimo srityje. Tačiau objektyvuoju (*etic*) lygmeniu didesnių sąsajų tarp (aukštojo) išsilavinimo ir stipresnės tarminės vartosenos nėra; priešingai – nė vienas iš stipriausių vietinio varianto atstovų neturi aukštojo išsilavinimo.

Tarminės vartosenos ir tarminio suvokimo skirtis nepriklauso ir nuo pateikėjų gimimo metų: duomenys amžiaus skalėje varijuoja netendencingai.

5. Išsiaiškinta, kad savęs (ne)įvardijimas tarmės vartotoju yra panašus visame tiriamajame plote – abiejuose Kaūno mărių krantuose. Vis tik horizontaliajame kontinuume aptiktas bendrumas iš *etic* perspektyvos: beveik visi pateikėjai, kurių rodikliai itin aukšti, yra dešiniojo kranto, Ruņišiškių miestelio (LKA 536) gyventojai.

Taigi, apibendrinant ištirtus kalbos faktus ir tarmines nuostatas, pabrėžtini šie aspektai: aukštasis išsilavinimas koreliuoja su geresniu tarminiu suvokimu; nurodantys kalbą netarmiškai yra stipresni vietinio varianto atstovai nei teigiantys kalbą tarmiškai; stipriausi vietinio varianto atstovai – nenurodę, ar kalba tarmiškai.

Iš įrašytų pokalbių su pateikėjais susisteminus jų kalbai būdingas tarmines ypatybes išsiaiškinta, kad realioji tarminė vartoseną ir subjektyvusis tarminis suvokimas neretai skiriasi. Atlikto tyrimo rezultatai suponuoja ekspedicijų poreikį bet kokiame tarminiame tyrime: subjektyvieji, pavyzdžiui, raštu pateikiami tarminio suvokimo atsakymai gali visiškai neatpsindėti objektyviosios situacijos.

Literatūra

Aliūkaitė, Daiva. 2008. Tarmiškai kalbančio žmogaus stereotipai: apriorinės eilinių kalbos bendruomenės narių nuostatos. *Respectus Philologicus* 14 (19), 23–45. Prieiga internetu: <https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001:j.04~2008~1367161313623/J.04~2008~1367161313623.pdf> (žiūrėta 2025-01-02).

Aliūkaitė, Daiva. 2013. Horizontalusis ir vertikalusis kalbos kontinuumo skaidumas: XXI amžiaus kalbėjimo variantai paprastojo kalbos vertintojo požiūriu. *Taikomoji kalbotyra* 2013 (2), 1–27. Prieiga internetu: https://www.researchgate.net/publication/341824065_Horizontal_and_Vertical_Divisibility_of_Language_Continuum_variants_of_the_21st_century_discourse_from_the_perspective_of_an_ordinary_member_of_language_community (žiūrėta 2025-01-06).

Aliūkaitė, Daiva, Mikulėnienė, Danguolė. 2014. Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. Mikulėnienė, Danguolė, Meiliūnaitė, Violeta, Aliūkaitė, Daiva, Bakšienė, Rima, Geržotaitė, Laura, Jaroslaviėnė, Jurgita, Judžentytė, Gintarė, Leskauskaitė, Asta, Lubienė, Jūratė, Morozova, Nadežda, Pakalniškienė, Dalia, Plygavka, Lilija, Ragaišienė, Vilija, Rinkauskienė, Regina, Rutkovska, Kristina, Švambarytė-Valužienė, Janina, Urbanavičienė, Jolita, Vaišnienė, Daiva. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, 29–47. Vilnius: Briedis.

Aliūkaitė, Daiva, Mikulėnienė, Danguolė. 2016. Lietuvos gimnazistų požiūris: išsilavinimas bendrinės kalbos vaizdiniuose. *Verbum* 7(7):17, 17–33. Prieiga internetu: https://www.researchgate.net/publication/311879083_LIETUVOS_GIMNAZISTU_POZIURIS_ISSILAVINIMAS_BENDRINES_KALBOS_VAIZDINIUISE (žiūrėta 2024-10-30).

Aliūkaitė, Mikulėnienė et al. 2020 – Aliūkaitė, Daiva, Mikulėnienė, Danguolė, Čepaitienė, Agnė, Brazaitienė, Laura. 2020. *Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Bacevičiūtė, Rima, Mikulėnienė, Danguolė, Salienė, Vilija. 2005. *Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Berruto, Gaetano. 2010. Structure and dynamics of a language space: 13. Identifying dimensions of linguistic variation in a language space. *An International Handbook of Linguistic Variation*, vol. 1: *Theories and Methods*. *HSK Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 226–241.

Dambrauskienė, Diana. 2021. *Pietų žemaičių raseiškųjų kalbinis pereinamumas: horizontalusis ir vertikalusis variantiškumas*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, filologija (04 H). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Headland, Thomas N. 1990. Introduction: A dialogue Between Kenneth Pike and Marvin Harris on Emics and Etics, Emics and Etics. *The Insider/Outsider Debate (Frontiers of Anthropology)*, eds. by T. N. Headland, K. Pike, M. Harris, T. Oaks, CA. US, 13–27. Sage Publications, Inc.

Kardelis, Vytautas. 2023. Tarmiškumo matavimas: diskusinis tyrimų modelis. *Lietuvių kalba* 18, 134–145. Prieiga internetu: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/34578/32970> (žiūrėta 2024-12-05).

Lapinskas, Remigijus. 2010. *Pats trumpiausias taikomosios statistikos kursas su R*. Vilnius: Vilniaus universitetas. Prieiga internetu: <http://web.vu.lt/mif/a.reklaite/files/2013/02/2010.01-Patstrumpiausias-su-R.pdf> (žiūrėta 2024-01-18).

Markee, Numa. 2012. Emic and Etic in Qualitative Research. Red. Chappelle Carol A. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, 1–4. Blackwell Publishing Ltd. Prieiga internetu: https://www.researchgate.net/profile/Numa_Markee/publication/316093025_Emic_and_Etic_in_Qualitative_Research/links/59f87ed7458515547c269621/Emic-and-Etic-in-Qualitative-Research.pdf (žiūrėta 2020-05-25).

Mikulėnienė, Bakšienė et al. 2023 – Mikulėnienė, Danguolė, Bakšienė, Rima, Brazaitienė, Laura, Čepaitienė, Agnė, Ivoška, Darius, Šidlauskas, Žydrūnas. 2023. *(Ne)atrasti Pakaunės turtai: kalbinis variantiškumas sociogeolingvistikos požiūriu*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internetu: http://lki.lt/wp-content/uploads/2024/02/Kolektyvine-monografija-Ne-atrasti-Pakaunes-turtai.pdf?fbclid=IwAR3c9vjGwTyd4D0vTNg_dIF-0NymB9SztX9eM3Ip6neptel0Bk7YuiK4p5_I (žiūrėta 2024-03-08).

Mikulėnienė, Danguolė, Čepaitienė, Agnė. 2021. *Tarmyno punkto samprata*. *Baltistica* LVI(1), 81–105. Prieiga internetu: <https://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/view/2423/2365> (žiūrėta 2024-11-25).

Morkūnas, Kazys. 1994. Dėl priedžūkio ir jo ribų. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 84–92.

Preston, R. Dennis. 2011. Mapping the geolinguistic spaces of the brain. *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation, vol. 2: Language Mapping*, eds. by Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 121–141.

Salys, Antanas. 1933. Kelios pastabos tarmių istorijai. *Archivum Philologicum* 4, 21–34.

Salys, Antanas. 1992. *Raštai IV. Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Šidlauskas, Žydrūnas. 2023. Priedžūkio tarminių ypatybių rekonstrukcija horizontaliajame ir vertikaliajame kontinuumo: Kauno marių dugno atvejis. *Acta Linguistica Lithuanica* 89, 211–235. Prieiga internetu: <https://journals.lki.lt/actalinguisticalithuanica/article/view/2285/2356> (žiūrėta 2023-12-27).

Šidlauskas, Žydrūnas. 2024. *Kauno marių užtvindytų gyvenviečių vietinio kalbinio varianto rekonstrukcija ir dabartinė vartoseną*. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, filologija (H 004). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Triušytė, Monika. 2020. Naujojo vietinio kalbinio kodo samprata ir vertė: paribio žemaičių atvejis. *Lietuvių kalba* 15, 1–15. Prieiga internetu: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22436/21703> (žiūrėta 2025-01-04).

Willemyns, Roland, Bister, Helga. 1989. The Language Continuum as a Pluridimensional Concept. *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 541–551.

Priedas. Pateikėjų tarminio suvokimo charakteristika¹⁷

Eil. Nr.	Pateikėjai	Tarmiškumo rodikliai	Išsilavinimas
Nežino / neatsakė			
1.	Šlie_V_1920	8,16	Nežinoma
2.	Kruo_V_1929	7,39	Aukštesnysis
3.	Rumš_M_1930	7	Nežinomas (ne aukštasis)
4.	Rumš_V_1930	6,36	Ne aukštasis
5.	Šlie_M_1933	3	3 skyriai
6.	Rumš_V_1934	2,23	Aukštesnysis (technikumas)
7.	Kaun_V_1934	1	Aukštasis? (netiksliai nurodyta)
8.	Rumš_V_1936	2,57	11 klasių
9.	Rumš_M_1936	1,43	Aukštasis
10.	Rumš_V_1936a	5,58	5 klasės

¹⁷ Pateikėjų eilės tvarka – pagal gimimo metus. Didžiausi tarminiai rodikliai kiekvienoje kategorijoje paryškinti.

Eil. Nr.	Pateikėjai	Tarmiškumo rodikliai	Išsilavinimas
11.	Rumš_M_1936a	5,58	Nežinoma
12.	Kaiš_V_1936	1,25	Aukštasis
13.	Rumš_V_1937	2,58	Aukštesnysis
14.	Vaiš_M_1938	0,89	Nežinoma
15.	Šlie_V_1940	1	Nežinoma
16.	Šlie_M_1941	3,86	Nežinoma
17.	Vaiš_V_1941	5,43	11 klasių
18.	Arla_V_1945	1,72	Profesinis
19.	Rumš_M_1947	1,33	Aukštasis
20.	Rumš_V_1949	2	Nežinoma
21.	Šlie_M_1949	2,77	Įvairūs kursai
22.	Vaiš_V_1949	1,83	Aukštesnysis (technikumas)
23.	Šlie_M_1951	3,9	Nežinoma
24.	Rumš_V_1954	2,13	Aukštasis
25.	Rumš_M_1960	1,39	Aukštasis
26.	Vaiš_V_1967	1	Nežinoma
27.	Vaiš_M_1969	1	Nežinoma
28.	Rumš_M_x	4,44	Nežinoma
29.	Šlie_M_x	1,33	Nežinoma
30.	Bačk_M_x	3,37	Nežinoma
31.	Bačk_V_x	2	Nežinoma
„Kalbu netarmiškai“			
1.	Rumš_M_1926	1,96	6 skyriai
2.	Rumš_V_1935	5,23	11 klasių
3.	Rumš_V_1935a	2,27	7 klasės
4.	Kaun_M_1936	1,47	Aukštasis
5.	Rumš_V_1940	3,66	Aukštasis
6.	Rumš_V_1941	3,41	Nežinoma
7.	Rumš_V_1942	3,41	Nežinoma
8.	Grab_V_1942	3,59	Profesinė mokykla
9.	Pale_V_1942	2,4	Nežinoma
10.	Vaiš_M_1950	2,3	Nežinoma
„Kalbu tarmiškai“			
1.	Pane_M_1939	2	4 klasės
2.	Rumš_V_1942a	3,07	Aukštasis
3.	Kaun_V_1944	1,33	Aukštasis
4.	Pale_M_1945	2	7 klasės

Eil. Nr.	Pateikėjai	Tarmiškumo rodikliai	Išsilavinimas
5.	Rumš_M_1950	1,06	Aukštasis
6.	Kaun_V_1952	1,75	Aukštesnysis
7.	Rumš_M_1961	3,49	Aukštasis
8.	Rumš_V_1967	3,17	Aukštasis
9.	Paku_M_x	2,63	Nežinoma
„Tarmė yra, bet...“			
1.	Rumš_M_1945	1,07	Aukštasis
2.	Rumš_M_xa	1,3	Aukštasis